

Сторінка молодого дослідника

УДК 94 (477) «1768-1774»

Сухомлин О.Д.

**ЛІСОКОРИСТУВАННЯ У ПРОТОВЧАНСЬКІЙ ПАЛАНЦІ В ЧАСИ
РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1768-1774 рр.**

У статті йдеться про окремі аспекти лісокористування у Протовчанській паланці Вольностей Запорозьких в часи російсько-турецької війни 1768-1774 рр.

Ключові слова: лісокористування, Протовчанська паланка, російсько-турецька війна 1768-1774 рр.

В статье речь идет об отдельных аспектах лесопользования в Протовчанской паланке Вольностей Запорожских во времена русско-турецкой войны 1768-1774 гг.

Ключевые слова: лесопользование, Протовчанская паланка, русско-турецкая война 1768-1774 гг.

There are some aspects of forest use in Protovchans'ka palanka of Zaporozhzhya Volnosti in the time of Russian-Turkish war of 1768-1774 talking about in this article.

Keywords: forest use, Protovchans'ka palanka, Russian-Turkish war of 1768-1774.

Питання раціонального використання природних ресурсів для Придніпров'я не є новим. Першим «дзвінком» стали тендітні степові ліси, проблема збереження яких постала ще у 1740-х рр., за часів Нової Запорозької Січі. Вивчення природокористування доби запорозького козацтва дозволяє більш чітко уявити окремі аспекти його соціально-економічної та військової історії, особливості господарювання та світогляду, дає певне проблемне поле у галузі досліджень історії довкілля.

На сьогодні історіографія лісокористування на теренах Запорозьких Вольностей налічує декілька спеціальних публікацій. Першою на проблему лісокористування і лісовідновлення звернула увагу О. М. Апанович [1, с. 75]. У статті Л. З. Гісцової та Л. Я. Демченко подається загальний огляд лісоохорони на Запорожжі у контексті державних функцій Коша, крім того, додана підбірка різнобічних документів Січового Архіву з цього питання [1]. Великий інтерес становить публікація Х. Г. Лашенко, у якій дослідниця залучає велику кількість документів з Архіву Коша. На основі різноманітного фактичного матеріалу, відомостей про особливості господарської діяльності запорожців та екологію степу вона простежує еволюцію проблеми лісокористування у 1740-х – 1775 рр. [7]. Спільною рисою вищенаведених розвідок є розгляд проблеми як органічної частини боротьби запорожців за свої права і землі, як вияв державної політики Запорозької Січі.

Увагу дослідників привертають, насамперед, такі аспекти, як будівництво фортець Української та Дніпровської укріплених ліній, що вимагало знищення великої кількості лісу в Самарській Товщі, Великому Лузі, дніпровських байрачних лісах, та постачання дровами російських гарнізонів новозбудованих фортець. Військовий час вимагав ще більших витрат деревини, зокрема, для будівництва переправ. Цими аспектами дослідники не займаються, що можна пояснити незначними порубками для переправ порівняно з загальновійськовими масштабами, коли зрубували сотні й тисячі дерев з правічних запорозьких лісів. Але вивчення таких випадків дозволяє розширити наші уявлення про локальні особливості лісокористування, природні умови певної території та їх зміни, що, у свою чергу, сприятиме кращому розумінню господарської діяльності козаків.

Протовчанська паланка розташовувалася у північній частині Запорозьких Вольностей і мала досить своєрідні природні умови, які не розглядалися в історіографії. Протовчанська є однією з найменш досліджених паланок, багато питань, зокрема, час виникнення і її точні межі залишаються дискусійними. Не висвітленими є і питання соціально-економічного розвитку, дослідження яких вимагає розуміння історико-географічних умов паланки та врахування ресурсного потенціалу. Пропонована розвідка має на меті висвітлення окремих аспектів використання лісових ресурсів Протовчанської паланки у часи російсько-турецької війни 1768-1774 рр.

Джерельною базою для розвідки стали документи з Архіву Коша Нової Запорозької Січі – справи 241, 136 та 29, а також опубліковані документи з Архіву Коша [4; 3; 2; 1, с. 82].

Протовчанська паланка була утворена у 1766 р. шляхом виокремлення північно-західної частини Самарської паланки, передусім, у зв'язку зі стрімким збільшенням населення. Паланка була найменшою за площею (бл. 3734 км², за підрахунками О. Л. Олійника) та найбільш щільно заселеною, у 1770 р. в ній нараховувалося 1100 зимівників та 8 великих сіл. Тобто, на 1 зимівник припадало 3,4 км². На 1775 р., за припущенням О. Л. Олійника, кількість зимівників могла досягти 1440. Керуючись розрахунками цього науковця, загальну кількість мешканців паланки на 1770 р. можна гіпотетично визначити у 14-16 тис. осіб. Територія Протовчанської паланки з півдня та південного заходу обмежувалася Дніпром, що був кордоном з Кодацькою паланкою, з півночі та північного заходу – Орільлю, на сході вона межувала з Орільською та Самарською паланками, приблизно цю межу можна окреслити лінією Бабайківка – ж/м Фрунзенський на території сучасного м. Дніпропетровська. За Орільлю сусідом Протовчанської паланки був Донецький пікінерний полк - військове поселення, сформоване з поорільських сотень Полтавського полку (Білицька, Нехворощанська, Китайгородська, Маяцька) та 5 фортець Української лінії [5, с. 51; 10, с. 115, 117; 9, с. 34; 5, с. 53].

Територія Протовчанської паланки була однією з найбільш лісистих у Вольностях, після Орільської і Самарської. Здебільшого ліси росли по берегах річок та по байраках. Для паланки був характерний кучугурний рельєф на березі Дніпра. Річка Протовча, в долині якої локалізується паланка, мала

розгалужену систему протоків (звідси, мабуть, походить і назва – протоки-проточі-протовчі), ділилася на рукава, мала численні стариці, озера та болота. Розливи сприяли збагаченню ґрунтів мулом. Для долини Протовчі притаманна велика кількість заливних лук, у зв'язку з чим досить значні території тут були порослі лозою (*Salix acutifolia*), очеретом, чагарниками. В ордерах Коша на отримання в нагляд чагарників у Протовчанській паланці вони згадуються як такі, що перемежаються сіножатями [19, с. 60; 18, с. 278-279; 8, с. 5, 10; 3, арк. 130; 13, с. 238; 3, арк. 134].

Наведені Д. І. Яворницьким описи угідь на лівому березі Орелі містять інформацію про «ліс, між яким сіножать» недалеко від с. Бабайківка. Масиви верболозу можна й зараз побачити поблизу с. Шульгівка. Д. І. Яворницький вказує, що найбільш лісистими тут були береги Орелі. Переважав дуб, росли берест, ясен, клен, верба, дика груша та яблуня [18, с. 279-281].

Також у межах Протовчанської паланки ліси були також на дніпровських островах, але, як видно з ордерів Коша про передання островів в утримання, значна їх частина також мала чагарниково-лозовий характер. Проте і лоза, і чагарники козаками високо цінувалися як будівельні матеріали. Про це свідчить ордер Коша самарському полковнику Андрію Семенову від 17 березня 1759 р., в якому наказується робити огорожі присадибних ділянок тільки з дрібного хмизу, не використовуючи на це великий хмиз та леж [19, с. 62; 3, арк. 141; 7, с. 103].

Серед чагарників траплялися дикі груші, їх наявність у Протовчанській паланці можна встановити за документами архіву Коша. Вони дуже цінувалися запорожцями та їх нищення тягло за собою штрафи [3, арк. 130; 7, с. 104].

В межах Запорожжя орільські ліси тяглися лише вузькою смугою понад Оріллю. Але вже у 1746 р. генерал Дебриньї доносив з Української лінії у Військову колегію, що не може утримати жителів прикордонних із Запорожжям українських містечок та ландміліцьких полків від вилазок за Українську лінію, оскільки за нею всі природні ресурси багатші, й російські війська не могли обходитися без запорозького лісу. Це може свідчити про нераціональне використання лісів на правому березі Орелі. Поорільські лівобережні ліси зазнавали дедалі більшого спустошення, коли на опалення було використано весь леж, почалися неконтрольовані вирубки. В листі від 22 лютого 1768 р. до командира Української лінії К. Ф. Штофельна Кіш заборонив самовільні порубки у запорозьких лісах [17, с. 279; 7, с. 101; 1, с. 82].

Визначити лісистість паланки у відсотках важко, насамперед через те, що залишаються дискусійними питання точних її меж, та, відповідно, загальної площі. Наведені підрахунки О. Л. Олійника є вельми приблизними, оскільки ґрунтуються на так званій карті Карасьова, наведеній А. О. Скальковським, та не враховують локальних особливостей рельєфу. Через відносну схематичність зображення у вирахуванні можлива значна похибка. До того ж сучасні дослідники визначають кордони паланки інакше [10, с. 115; 11, с. 125; 9, с. 124].

Вірогідно, у порівнянні з чудовими віковими соснами і дубами Самарської Товщі ліси, розташовані на території Протовчанської паланки, були менш

цінними та не користувалися особливим попитом у російських команд. Тому на час утворення паланки її лісові ресурси у порівнянні з іншими краще збереглися. На користь цього свідчить і той факт, що у липні 1767 р., тобто вже за існування Протовчанської паланки, для ремонту пошкоджених ураганом будівель у Біркутському редуті (знаходився на її території) К. Ф. Штофельн вимагав дозволу вирубати у Самарській Товщі 144 дерева. Але Кіш, зважаючи на численні попередні порубки відмовив, натомість дозволивши вивіз лише 10 возів лежу на опалення [7, с. 103].

Проте лісові багатства Протовчанської паланки не можна вважати недоторканими, вони зазнавали неконтрольованого нищення від гарнізонів місцевих російських укріплень. На території паланки вздовж берега Дніпра розташовувались 5 редутів – Біркутський, Романівський, Сокольський, Терлинський, Протовчанський, які були побудовані ще за російсько-турецької війни 1735-1739 рр. Гарнізони редутів вимагали деревини для опалення та приготування їжі, а у випадку потреби й для ремонту будівель. Деревина бралася ними неподалік, на дніпровських островах, які знаходилися у відомстві Протовчанської паланки [15, с. 65; 14; 7, с. 101]. Крім того, ліс для опалення на території паланки заготовляли гарнізони інших фортець, зокрема, Переволочанської, що розташовувалася вище по Дніпру. Це підтверджується донесенням військового старшини Андрія Порохні до військового судді Павла Головатого від 27 серпня 1766 р. Бомбардир Соловійов із двадцятьма канонірами Переволочанської артилерійської команди заготовляли дрова на дніпровських островах, що відносилися до Протовчанської паланки, і вантажили їх у байдак. Байдак із нарубаними дровами було тимчасово заарештовано, дрова вивантажено, щоб вони не попсувалися. Байдак повернули Соловійову, але сокири (21) у канонірів відібрали. Серед зрубаних дерев було 60 плодкових (груші) [2, арк. 275].

Російсько-турецька війна 1768-1774 рр. значно прискорила вирубку запорозьких лісів російськими командами. У 1770 р. почала будуватись Дніпровська укріплена лінія, деревину для якої брали у Великому Лузі. Військовий час додав ще одну статтю витрат лісу – на будівництво переправ через ріки. Так, восени 1769 р. постала потреба будівництва переправи через Оріль для Другої Армії, яка мала слідувати на зимівлю. Переправи будувалися у Маяцці, містечку Донецького пікінерного полку. 10 жовтня 1769 р. у Протовчанську паланку надійшло представлення за підписом маяцького ротмістра Василя Швидкого, в якому він просив дозволу вивезти з паланки до 100 возів хмизу або скільки паланка дозволить, косити очерет та у випадку потреби здійснити порубки, оскільки у Маяцькій роті залишилося дуже мало лісу, лише рідкі чагарники. І якщо витратити їх на ремонт і будівництво мостів, гатей та переправ, то в роті зовсім не залишиться лісових ресурсів, й обивателі зазнають крайньої нестачі лісу навіть для опалення й приготування їжі. Рубати ліс в дачах фортець Української лінії маячанам було заборонено [4, арк. 45-45 зв.].

Того ж дня протовчанський полковник Йосип Рубан відправив відповідь, зазначивши, що точний маршрут армії і місце переправи невідоме, і паланка

сама не може дати такий дозвіл, а запит вже відправлений до Коша. Відповідь паланкового полковника є досить типовою, оскільки дозвіл та заборона значних порубок знаходилися у компетенції Коша. І в той же день на ім'я кошового отамана Петра Калнишевського було надіслано рапорт про отримане представлення та копію відповіді на нього. Цікаво, що в рапорті до кошового Й. Рубан доносить про прохання лише декількох возів хмизу для лагодження переправ і не згадує про порубки. Тобто, паланковий полковник прагнув якнайбільшої економії лісу. Це представлення було для Протовчанської паланки першим, оскільки в рапорті полковник запитує, що робити надалі у подібних випадках [4, арк. 46-46 зв., 49]. Відповідь Коша на цей рапорт була отримана у паланці тільки 12 листопада. В ордері заборонено «заорелянам» пустошити вирубкою військові ліси та байраки [4, арк. 78-78 зв.].

Проте вимоги користуватися лісовими ресурсами Протовчанської паланки не обмежилися проханнями хмизу для гатей. 31 жовтня в Кіш надійшов ще один рапорт Й. Рубана, в якому він доносить про отриману від Донецького пікінерного полку промеморію щодо відведення лісу для приготування їжі новозаведеній пікінерній роз'їздній команді. Нова команда їздила тим самим маршрутом, що й роз'їзна команда паланки (від Маячки понад Оріллю до Біркута), тому полковник вважає пікінерну команду зайвою, і просить резолюції Коша [4, арк. 59-59 зв.].

4 листопада Кіш надіслав Донецькому пікінерному полку промеморію, де вслід за Й. Рубаном висловлював думку про недоцільність пікінерного роз'їзду землями паланки, пропонував перевести команду на вільне місце та організувати там відпуск дров, щоб пікінерна команда не чинила самовільних порубок. Можна побачити, що, крім іншого, виведення пікінерної команди на інше місце мало на меті впорядкувати лісокористування, зменшити та розподілити тиск на лісові ресурси. Про кінцеве рішення Кіш просив повідомити [4, арк. 75-76].

Крім розглянутих вимог надання лісових ресурсів в ім'я російських військових інтересів Протовчанська паланка у 1769 р. зазнала реальних витрат лісу на внутрішні потреби. Так, 21 липня 1769 р. протовчанський полковник Й. Рубан відправив у Кіш донесення, в якому прохав дозволу на спорудження хати для паланкової канцелярії та будки-кладової для неї. Полковник пропонував використати деревину, зрубану ще взимку мешканцями слободи Біловод, яка нині зберігалася у Могильові. Як видно з подальших ордерів, Кіш схвалив будівництво. Тобто, знову бачимо раціональне використання наявних в розпорядженні паланки лісових ресурсів. Запорожці часто вдавалися до використання вже зрубаного лісу з метою економії живого. Наведений приклад не є самотнім. У 1744 р. Кіш просив в імператриці Єлизавети Петрівни дозволу на використання деревини, яка зберігалася, а точніше, залишалася занедбаною на о. Самарському напроти Усть-Самарського ретраншементу [4, арк. 8-8 зв., 78; 7, с. 105].

Можна припустити, що тієї ж осені ліси паланки зазнали нищення вже від її мешканців. На початку жовтня татарські орди здійснили диверсію у

північних паланках, зокрема, у Протовчанській та Самарській було спалено 52 зимівники, їх відновлення потребувало певної кількості лісу [16, с. 458; 17].

Таким чином, лісо- і природокористування у Запорозьких Вольностях залишається малодослідженим. Аналіз повідомлень з Протовчанської паланки дає підстави стверджувати, що загальні характеристики лісокористування, наведені дослідниками, можна екстраполювати на паланку. Запорозькому козацтву було притаманне дуже економне використання лісових ресурсів, а проблема їх збереження стояла вкрай гостро. Ґрунтовне дослідження лісо- і природокористування у Протовчанській паланці вимагає врахування її історико-географічних особливостей.

Бібліографічні посилання:

1. Гісцова, Л. З. «Щоб зацадъевши леса... можно било і напредкы чем користуватись» / Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко // Архіви України. - 1991. - №5-6. – С. 75-84.
2. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). - ф. 229. Архів Коша Нової Запорозької Січі (мікрофільми). – Оп. 1. – Спр. 29. «Дѣло о недопущении з Самарской товщи лѣсныхъ угодій великороссійским і малороссійскимъ командамъ безъуказно лѣса нѣчего».
3. ДАДО. - ф. 229. Архів Коша Нової Запорозької Січі (мікрофільми). – Оп. 1. – Спр. 136. «Дѣло о байрачкахъ, даваемыхъ въ смотрѣніе кодацкимъ жителямъ, з 1762 году теченіе свое принявшее».
4. ДАДО. – ф. 229. Архів Коша Нової Запорозької Січі (мікрофільми). – Оп. 1. – Спр. 241. Справа про вирішення Кошем господарських питань.
5. Кабузан, В. М. Заселение Новороссии: (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII–первой половине XIX в. (1719-1858 гг.) / В. М. Кабузан. – М., 1976. – 312 с.
6. Карта земель или вольностей Войска Запорожскаго Низоваго въ 1770 хъ годахъ [Електронний ресурс] //режим доступу: <http://www.bizslovo.org/content/index.php/ru/plavni/74-maps/108-mapu-nikopolya.html>
7. Лашенко, Х. Г. Проблема лісокористування на Запорожжі в світлі документів з Архіву Коша / Х. Г. Лашенко // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII-XIX ст. - Вип. 2. – З., 1996. – С. 100-107.
8. Лепікаш, Л. А. Геоморфологія і четвертинні поклади пониззя р. Самари і долини Дніпра від Дніпропетровська до Запоріжжя. Матеріали комплексної експедиції в районі Дніпрельстану. Вип. 1 / Л. А. Лепікаш. – К., 1934. - 153 с.
9. Мільчев, В. І. Конфігурація та устрій Вольностей Війська Запорозького Низоваго часів Нової Січі / В. І. Мільчев // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. 20. – З., 2006. – С. 29-35.
10. Олійник, О. Л. Запорозький зимівник часів Нової Січі / О. Л. Олійник. – З., 2005. – 256 с.
11. Олійник, О. Л. Про локалізацію запорозьких зимівників / О. Л. Олійник // Український історичний журнал. – 1992. - №10-11. – С. 123-126.
12. Олійник, О. Л. Протовчанська паланка / О. Л. Олійник // Українське козацтво: мала енциклопедія. – К.;З., 2006. – с. 491.
13. Пазинич, В. Г. Геоморфологічний літопис Великого Дніпра / В. Г. Пазинич. – Ніжин, 2007. – 372 с.
14. Пограничная Карта Российской и Турецкой Империи и Польши. Сочиненная по новейшим известиям при Академии Наук Адъюнктом Я. Ф. Шмитом 1769 [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.nlr.ru/exib/Lomonosov/5.html>

15. Репан, О. А. Палімпсест. Коріння міста: поселення XVI–XVIII ст. в історії Дніпропетровська / О. А. Репан, В. С. Старостін, О. В. Харлан. – К., 2008. – 268 с.
16. Скальковський, А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський. – Д., 1994. – 678 с.
17. Шпитальов, Г. Г. Оборона володінь Війська Запорозького Низового від татарських набігів у ході російсько-турецької війни 1768-1774 рр./ Г. Г. Шпитальов / [Електронний ресурс] режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_52_SV/Gileya52/I23_doc.pdf
18. Эварницкій, Д. И. Вольности запорожскихъ козаковъ/ Д. И. Эварницкій.– СПб., 1898. – 410 с.
19. Яворницький, Д. І. Історія запорозьких козаків: у 3 т./ Д. І. Яворницький. – Т. 1. – К., 1990. – 580 с.

Надійшла до редколегії 18.04.2012 р.